УДК 81’373.7(045)

ПРОБЛЕМА ТЕМАТИЧНОГО УГРУПУВАННЯ ПАРЕМІЙ ІЗ ПОЗИЦІЙ КОГНІТИВНО-ДИСКУРСИВНОГО ПІДХОДУ

COGNITIVE AND DISCURSIVE APPROACH TO PROVERBIAL THESAURUS COMPILING

Шепітько С.В.,
кандидат філологічних наук, доцент,
професор кафедри теорії та практики перекладу
Маріупольського державного університету

У статті надано опис існуючої пареміографічної практики. Автором окреслено основні принципи тематичної класифікації паремій. Додано нову концепцію до вивчення цього лінгвістичного феномена згідно з когнітивно-дискурсивним підходом. Наголос зроблено на прагматичному складнику цього підходу. Указано на її важливість для визначення приналежності паремії до тематичних рубрик.

Ключові слова: паремія, когніція, дискурс, пареміографія, пареміологія.

В статье описывается существующая паремиографическая практика. Автором обозначены основные принципы тематической классификации паремий. Статья дополнена новой концепцией изучения этого лингвистического феномена согласно когнитивно-дискурсивному подходу. Упор сделан на прагматическую составляющую этого подхода. Указана ее важность для определения принадлежности паремии к тематической рубрике.

Ключевые слова: паремия, когниция, дискурс, паремиография, паремиология.

The article sums up the existing paremiographic practice. The author outlines the main principles in compiling of the proverbial thesaurus. The new cognitive-discursive approach to the study of this linguistic phenomenon is added in the article. The emphasis is put on the pragmatic component of this approach. Its importance for determining the affiliation of paremia to the definite subject field is described.

Key words: paremia, cognition, discourse, paremiography, paremiology.

Постановка проблеми. Пареміографія – це практична і науково-методична діяльність із відбору, систематизації і фіксації в збірниках і словниках прислів’їв, приказок та інших паремій за алфавітним або тематичним принципом. Вітчизняна пареміографічна практика налічує не одну сотню років і сама цілком може бути об’єктом наукового дослідження. Будь-яка збірка прислів’їв і приказок – це не тільки джерело життєвої мудрості, а й результат роботи кількох поколінь учених, що збирали справжні шедеври народного слова. При цьому збирачів прислів’їв і приказок цікавили різні аспекти форми, семантики і функціонування паремій: регіон поширення та відображення в текстах паремій діалектних особливостей мови, частотність уживання тих чи інших народних афоризмів, наявність регіональних варіантів у вживанні паремій, тематичне угрупування прислів’їв, приказок і багато іншого. Особливою проблемою сучасної пареміографії є створення паремійного мінімуму, позначена ще в працях Г. Пермякова, яка отримала активний розвиток у роботі творчої групи сучасних учених під керівництвом В. Мокієнка. Ще однією цариною досліджень є порівняльне вивчення інваріантного складника паремійного мінімуму людства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останнє десятиліття відзначається особливий інтерес дослідників до складання збірників,

що включають паремії різних народів, наприклад, «Мудрість народна – мудрість міжнародна. Прислів'я, приказки, крилаті вислови та мовні звороти дванадцятьма мовами» А. Жовківського та ін., «Російсько-німецький словник прислів'їв із європейськими відповідниками» Х. Вальтера і В. Мокієнка, «Російсько-слов'янський словник прислів'їв з англійськими відповідностями» М. Котової, «7000 золотих прислів'їв і приказок» С. Ковальової, «Словник прислів'їв на 8 мовах» Д. Сверчінскої й А. Сверчінского тощо. Такі збірки не тільки знайомлять читача і дослідника з паремійними фондами різних мов, але і дозволяють побачити подібності та відмінності в способі мислення різних народів.

Пареміографічна практика має багату історію, різні етапи якої досить чітко ілюструють зміни статусу паремій як об'єкта філологічного вивчення. Тематичний принцип систематизації паремій спостерігається в збірниках самих різних історичних періодів, але провідним він стає в XX столітті, що пов'язано з посиленням ідеологічної функції паремій – авторитетного засобу формування світогляду. Під час складання тематичних груп автори паремійних збірок і словників керуються різними принципами відбору матеріалу, як правило, виходячи з прагнення згрупувати вже наявні в розпорядженні дослідника паремії, самостійно зібрані ним або виявлені в більш ранніх збірках. Рідше спостерігаються спроби охопити всі наявні в друкованих джерелах одиниці конкретної тематичної спрямованості; проблема такого опису полягає не тільки в обсязі й різнорідності матеріалу, але і в неоднозначності інтерпретації сенсу самих паремій, що значною мірою суб'єктивні у формулюванні їх значення, а також у прагматичній «гнучкості» сенсу паремій, які (залежно від контексту висловлювання) можуть транслювати різні (часом навіть взаємовиключні) смисли.

Складність і багатоплановість форми і змісту паремій; різноманіття їх видів, кожен із яких цілком може бути об'єктом самостійного дослідження; мовна, мовленнєва і лінгвокультурна поліфункціональність народних афоризмів – усе це стало причиною звернення філологів до прислів'їв та приказок із найрізноманітнішими дослідницькими завданнями. Так, Л. Савенкова зазначає, що серед основних аспектів вивчення паремій можна виділити чільний із початку XIX ст. фольклорний і літературознавчий підходи; власне лінгвістичний (насамперед синтаксичний) підхід, який установився з другої половини XX ст., і лінгвокультурологічний підхід, основи якого закладені ще в працях В. Гумбольдта і І. Снєгірьова [3, с. 7–10].

Лінгвокультурологічний підхід до вивчення паремій значно розширив наукові уявлення як про семантику, поетику, прагматику, так і про здатність фольклорних міні-текстів висловлювати народну ментальність. Але найбільш повне звучання проблема дослідження ментальних одиниць і структур на матеріалі паремій набуває з активним розвитком на рубежі XX – XXI ст. когнітивної лінгвістики як масштабного наукового напряму і когнітивної пареміології як напряму загальної когнітивної наукової парадигми [1, с. 43–49]. Серед провідних завдань когнітивної пареміології – розроблення проблеми репрезентації ментальних одиниць і структур за допомогою різних паремійних жанрів. Під час звернення до цієї проблеми дослідження базовою одиницею аналізу є, як правило, тематична група паремій, оскільки саме в складі тематичної групи найбільш чітко проявляються як системні, так і індивідуальні властивості й характеристики семантичної структури паремій – репрезентаторів тих чи інших ментальних одиниць.

Постановка завдання. У цьому аспекті дослідження нам би хотілося зупинитися на низці проблем, що виникають під час когнітивно-прагматичного аналізу тематичних груп паремій. Завдання когнітивного аналізу паремій досить великі, тому варто уточнити, що в такому разі під основним дослідницьким завданням розуміється встановлення структури когнітивної моделі паремії і визначення особливостей репрезентації окремих слотів фрейму в конкретних міні-текстах. Такий аналіз проводиться на матеріалі тематичних груп саме через те, що прислів'я, які входять до групи, як правило, базуються на однофреймових моделях (при цьому виключення виявляються не менш інформативними, особливо в плані демонстрації процесів когнітивної інтеграції). Завдання сучасного когнітивно-прагматичного опису аналізу паремій, що є актуалізуваними у зв'язку із загальною тенденцією антропоцентричного підходу до мови, сприяють виділенню додаткових проблем пареміографії, зумовлених самим предметом лінгвокогнітивного опису паремій як культурнозначущих текстів. Одна з найбільш очевидних проблем, що виникають у зв'язку з розвитком цього міждисциплінарного підходу, – проблема тематичного угруповання паремій. Незважаючи на гадану очевидність питання про тематичну віднесеність паремій, навіть без поглиблення в когнітивний аспект дослідження, безпосередньо в процесі інтерпретації значення прислів'їв

ми стикаємося з безліччю суперечливих моментів у віднесенні тієї чи іншої пари до певної тематичної групи..

Виклад основного матеріалу. Зазначається це явище як у старих збірниках (найбільш яскравий приклад тому – збірка В. Даля, в якій одні й ті ж одиниці можуть виявлятися в складі різних тематичних груп або(навіть без фактичного «роздвоювання») мислитися як такі, що належать до суміжних груп), так і в сучасних виданнях. Причин тому кілька:

– прислів'я – це поліконцептуальні одиниці, смислова структура яких пов'язана не з одним ключовим концептом (як, наприклад, у фразеологізмів), а відразу з декількома, причому ієрархія й актуалізація цих концептів безпосередньо залежить від дискурсивних установок;

– в основі умовиводу, вираженого в прислів'ї, лежить фреймова структура, що задає ситуативне смислове ядро висловлювання, а фрейм, як відомо, є складно структурованою ментальною одиницею, окремі рівні якої активно вступають в інтегративні зв'язки з іншими одиницями і структурними елементами [2, с.85];

– прагматична значущість паремій, яка складається з оцінки ситуації, що характеризують у прислів'ї, може істотно змінювати сенс вираження навіть у межах аналогічних контекстів, оскільки вона враховує абсолютно всі дискурсивні критерії, що впливають на сприйняття паремії [4, с. 326].

Таким чином, смислова поліфонія паремій, зумовлена складністю когнітивної структури, створює безліч позицій для об'єднання паремій у тематичні групи, вибір кожної конкретної позиції залежить від поставлених завдань дослідження. Для аналізу взаємодії способу репрезентації когнітем у межах смислової структури паремії і прагматичної функції народного афоризму найбільш слушними є об'єднання в тематичну групу прислів'їв, що базуються на ідентичних й антитетичних концептуальних зв'язках, відображених у когнітивної структурі. Спосіб репрезентації когнітем у контексті смислової структури паремії – це визначення полярності щодо конкретних концептів, фреймів або окремим слотів фрейму, сценаріїв і схем, що визначається наслідком певної прагматичної установки. Прагматична установка прочитання сенсу паремії визначається взаємодією його компонентів: 1) дидактичного складника (характер соціокультурної функції паремії: сакральна, релігійно-побутова, моралізуюча, естетична, когнітивно-установча і т. д.); 2) дискурсивної основи висловлювання (паремія – продукт дискурсу як мовлення, що проходить у певних комунікативних межах, які визначаються характером та цілями спілкування). Перший складник буде впливати на когнітивну модель висловлювання, а другий – на відбір лексичних маркерів когнітивно-прагматичної ситуації і форм мовної виразності, що визначають зв'язок гри слів і виробництва нових смислів. При цьому тематична приналежність паремії визначається за першим складником прагматичної установки висловлювання, а не за складом лексичних маркерів і способами мовної взаємодії. Наприклад, для визначення тематичної приналежності прислів'їв *As you make your bed, so must you lie on it. As a man sows, so shall he reap. As you brew, so must you drink. As you brew, so you will bake. As a man lives, so shall he die. As a tree falls, so shall it lie. Curses like chickens come home to roost. He who mischief hatches, mischief catches. As the call, so the echo. Who breaks, pays. An honest man's word is as good as his bond* провідною є здатність репрезентувати за допомогою взаємодії когнітем «Причина» і «Наслідок» відповідну концептуальну антитезу, що узгоджується з прагматичною настановою висловлювання, яка виражається у формуванні свідомості носія мови цілісного когнітивного уявлення про причинно-наслідкові зв'язки абстрактних категорій через взаємодію категорій предметних. Дискурсивний складник прагматичної установки висловлювання впливає на відбір лексичних маркерів, які безпосередньо (через пряме лексичне значення) формують образний план прислів'я.

Наявність у цього прислів'я варіантної парадигми підтверджує некоректність визначення тематичної приналежності паремії опорними лексемами. При цьому лексичні маркери сприяють реалізації етноспецифічної функції паремії, що вказує на національно значимі реалії, які стали основою для метафоризації образу, який і заповнює відповідну когнітивну структуру висловлювання. Порівняйте, наприклад, *Как постелешь, так и поспишь. Посеешь лукошко, так и пожнешь немножко. Что посеешь, то и пожнешь. Сам заварил кашу, сам и расхлебывай. Не рой другому яму – сам в нее попадешь. Не плюй в колодец-пригодится воды напиться. Как аукнется, так и откликнется. Что припасешь, то и сосешь. Куда дерево клонилось, туда и повалилось. Человек – хозяин своего слова. Jak sobie pościelesz, tak się wyśpisz. Słowo się rzekło, kobyłka u płota.*

Тематична група паремій, як і видова тематична парадигма, є об'єднанням, заснованим на когнітивній спільності висловлювань. Основний

тематичний вектор у ній визначається лексичними маркерами – когнітемами, які формують смислову модель паремії. У більшості збірників паремій (як сучасних, так і виданих у минулих століттях) тематичний принцип, яким керувалися збирачі народних афоризмів, досить далекий від принципу когнітивного. Водночас низка видань, зокрема збірник «Прислів'я російського народу» В. Даля, інтуїтивно підпорядковується цьому принципу, нерідко ігноруючи очевидне лексичне домінування на користь філософського підтексту висловлювання, що більш точно «виводить» прислів'я, приказку чи загадку в її тематичне русло. Труднощі, пов'язані з визначенням складу тематичної групи паремій, не обмежуються удаваним домінуванням лексичної семантики основних маркерів над глибинним змістом висловлювання. Можна виділити низку моментів, що вимагають додаткового розгляду й уточнення окремих сторін смислового плану паремії.

Певні труднощі з описом тематичної парадигми паремій можуть виникнути також унаслідок неоднорідності її внутрішньої структури. Як правило, під час найближчого розгляду паремії всередині групи утворюють підгрупи, які характеризуються подібністю когнітивних моделей, в основі яких або знаходяться загальні когнітеми, або встановлюються подібні інтеграційні зв'язки між окремими когнітивними компонентами структури. Наприклад, прислів'я, приказки тематичної групи «Задоволеність життям» можна поділити на такі підгрупи:

– задоволеність – реальне – нереальне*: A bird in the hand is worth two in the bush. A gift in the hand is better than two prophecies. A pound in the purse is worth two in the book. Better an egg today, than a hen tomorrow. A living dog (ass, donkey) is better than a dead lion. Better go to heaven in rags than to hell in embroidery. I will not change a cottage in possession for a kingdom in reversion. Half a loaf is better than no bread. Better a small fish than an empty dish. Better a lean jade than an empty halter. Better one-eyed than stone-blind. Catch not at the shadow and lose the substance. Не сули журавля в небе, а дай синицу в руки. Лучше голубь в тарелке, чем глухарь на току. Живой пес лучше мертвого льва. Lepszy wróbel w garści niż gołąb (kanarek) na dachu. Lepszy wróbel w ręku niż sokół na sęku. Lepszy rydz niż nic;*

– задоволеність – добре – краще*: Go farther and fare worse. Лучшее – враг хорошего;*

– задоволеність – достатнє – недостатнє*: Enjoy the present. От добра не ищут. Ciesz sie chwil;*

– задоволеність – старе – нове*: Don't throw away the dirty water till you have the clean. Cast not out /the/ foul water till you bring /in the/ clean. Cast not out the foul water till you have clean. Don't throw away old shoes till you've got new one. Don't throw away your dirty water until you get clean. Don't throw away your old shoes before you get new ones. Don't throw out your dirty water before you get in fresh;*

– задоволеність – вибір – його відсутність: *Among the blind the one-eyed man is a king. In the country of the blind the one-eyed is king. There is small choice in rotten apples. Any port in a storm. На безрыбье и рак рыба. На безлюдье и Фома дворянин. Съешь морковку, когда яблока нет. Кривой среди слепых – король. В темноте и гнилушка светится. Dobra psu i mucha. Na bezrybiu i rak ryba;*

– задоволеність – об'єктивне ставлення до своїх можливостей: *To cut your coat according to your cloth. Stretch your legs according to the coverlet. Put your hand no further than your sleeve will reach. They that have got good store of butter may lay it thick on their bread. По одежке протягивай ножки. По приходу держи и расход. Не так живи, как хочется, а так, как можется.*

Усі вищезазначені паремії належать до групи «Задоволеність життям» за першим складником прагматичної установки висловлювання (когнітивно-установчою); провідною є здатність паремій репрезентувати за допомогою взаємодії когнітем «задоволеність – незадоволеність життям» відповідну концептуальну антитезу, що узгоджується з прагматичною настановою висловлювання, яка виражається у формуванні свідомості носія мови цілісного когнітивного уявлення про відношення до життя через взаємодію категорій предметних (Не варто нехтувати реальними речами, перспективами задля нереальних. Не позбувайся того, що маєш, доки не знайдеш кращого. Будь задоволеним тим, що маєш. Маєш задовольнятися малим).

Висновки. Сучасні збірники загадок і прикмет здебільшого йдуть традиційним принципам опису паремій, залишаючи основним своїм завданням систематизацію та тлумачення паремійних одиниць, актуальних для сучасного носія мови. Створювані збірники нерідко носять енциклопедично-інформативний характер у спробі привернути увагу читача до афористичного фонду фольклору. До початку XXI століття чітко окреслилася проблема відсутності в пареміографічній практиці словників прислів'їв, прикмет і приказок, що охоплюють весь масив матеріалу з уточненою паспортизацією і відповідають завданням сучасних досліджень.

Таким чином, когнітивно-дискурсивний опис паремій, що враховує весь спектр категоріальних

семантичних ознак, дозволяє істотно розширити традиційний підхід до тематичного угруповання, що дозволить вирішити низку різних завдань сучасної когнітивної пареміології й пареміографії. Слід зазначити і той факт, що когнітивно-прагматичний підхід до вивчення тематичного об'єднання паремій може сприяти створенню збірок, які максимально повно й адекватно ілюструють провідні особливості національного мовного мислення у всій його багатоаспектності й полярності оцінок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алефиренко Н. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм: Монография. Москва: Элпис, 2008(1). 271 с.

2. Алефиренко Н. Фразеология и когнитивистика в аспекте лингвистического постмодернизма. Белгород: Изд-во БелГУ, 2008 (2). 152 с.

3. Савенкова Л. Русская паремиология: семантический и лингво-культурологический аспекты. Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 2002. 239 с.

4. Семененко Н. Когнитивно-прагматическая парадигма паремиологической семантики: дис. … доктора филол. наук по специальности 10.02.04 русский язык. Белгород, 2012. 417 с.